

УДК 373.21(09)

Ольга Канарова

ВИХОВАННЯ У ДУХОВНИХ ШКОЛАХ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Надання системі освіти державно-національної спрямованості, більш ширшої демократизації на сьогодні потребує від педагогічної науки вирішення питань щодо духовно-морального розвитку дітей та учнівської молоді, висвітлення кращих ідей минулого у вирішенні цієї важливої проблеми. Ці та інші проблеми, що виникають перед педагогічною наукою сучасної України, багато в чому схожі з тими, які були актуальні для педагогічної науки кінця ХІХ – початку ХХ ст. В наші дні триває активний пошук відповідей на питання про виховання особистості духовної, про значення духовних навчальних закладів в мінливих соціально-політичних та економічних умовах.

Сьогодні є загальновідомим твердження про те, що виховання духовної культури особистості можливе лише за створення спеціальних умов, які б забезпечували якість даного процесу. Отже, важливою є потреба знайти в історії педагогічної думки ті ідеї, які б допомогли на сьогодні виправити ситуацію, в якій опинилося сучасне дитинство – в ситуації духовно-моральної кризи.

Наведемо ряд останніх дисертаційних досліджень, присвячених проблематиці виховного питання в освітній діяльності духовних шкіл даного періоду. Так, це дисертація В. Трофименко, де автор розкриває роль православних церковних братств в роботі духовних шкіл в 1864–1918 рр.; дисертація С. Рягузова, що присвячена питанням суспільно-політичної та освітньої діяльності духовенства в аналізованому нами періоді (кінець ХІХ – початок ХХ століття) та ін. Відзначимо, що виховання як активна діяльність у духовних школах наприкінці ХІХ – початку ХХ століття є недостатньо вивченою у педагогічній науці, адже, насамперед, увага педагогів зосереджується на проблемах загальної освіти, що склалася на той період, тоді як виховна діяльність духовних шкіл сучасними дослідниками залишалася майже не розглянутою. Це актуалізує необхідність характеристики особливостей ідей духовно-морального виховання учнів духовних шкіл, що є метою даної статті.

Перш ніж ми схарактеризуємо особливості ідей духовно-морального виховання учнів духовних шкіл, нам потрібно коротко надати етимологічний та словниковий аналіз слова «дух». Так, у етимологічному словнику української мови походження слова «дух» пов'язується з такими словами та словосполученнями, як «бог» (з грецької мови), «душа», «дихання», «повітря» (з литовської мови – *dausos*), «невідома тепла країна, рай», а також із таким значенням, як «дикий звір» (з готської мови – *dīus*)

[2, с. 149–150]. У словнику староукраїнської мови слово «дух» має два значення, що пов'язані з християнською релігією, святістю. Перше значення – «доухъ свѣтъи» – третьою особою божественної трійці, тоді як друге значення пов'язане з назвою церковного свята [7, с. 332–333]. Отже, попри відмінності в різних словниках, ми бачимо два вектори цього слова – один, що спрямовується на світ обоження, релігійність, святість; другий вектор – на тваринність, хижацтво.

Під терміном «духовність» розуміють пошук, практичну діяльність, досвід, за допомогою чого людина здійснює в самій собі необхідні перетворення для досягнення істини, для самовизначення. Духовність як духовно-практична діяльність формує особистість, призводить до самотворення, самовизначення, до духовного зростання та набуття духовних цінностей. Духовне зростання і духовне падіння особистості в окреслений нами період розподіялося, як і сьогодні, на дві позиції, пов'язані з категоріями добра і зла. Так, перша категорія обіймає такі позиції, як натхнення, творіння духу, сила духу, пам'ятник духовного життя та ін. Значення слова «духовний» у розглянутий нами період асоціювалося з вищими, вершинними досягненнями людини, внутрішньою душевною красою, високими моральними якостями й асоціювалося з оновленням і розвитком, подвигом людського серця, величчю і аскетизмом. Друга категорія – категорія зла – пов'язувалася зі словами «дух, духовний» із такими позиціями, як нечистий і злий дух, духовне збіднення, духовна сліпота, духовна смерть.

Але якщо термін «дух» має два вектори розвитку, що пов'язуються з категоріями добра і зла, то термін «духовність», як можна побачити, має таке трактування: «духовність – домінування у людині духовно-моральних, інтелектуальних цінностей над матеріальними. Духовність виявляється у багатстві духовного світу особи, її ерудиції, розвинутих інтелектуальних та емоційних запитах, у моральності» [8, с. 90]. Як бачимо, в основі духовності особистості – її моральна спрямованість, яка знаходить вираження не тільки у споглядальній діяльності, але і в практичній діяльності, в моральних вчинках і поведінці.

Розгляд термінологічного поля нашого дослідження дозволяє нам тепер звернути увагу на те, що початок відкриття духовних шкіл, як зазначав відомий дослідник П. Знаменській, пов'язується з реформою Петра Першого, і «...складає одну з найважливіших її послуг для православної руської церкви, яка тоді вкрай гостро потребувала освічених кандидатів на церковні посади» [3, с. 5]. Є історичні дані про те, що священнослужитель до прийняття реформи стояв на однаковому рівні релігійного знання з народом. Він не був ні пастирем, ні керівником своєї пастви, що мала б засвоювати високі істини віровчення, а представником того ж релігійного світогляду, яке панувало в народі, і, як зазначав П. Знаменський – «в самій масі темного народу» [3, с. 5]. Основним

засобом для піднесення загального рівня релігійної свідомості над народом для священнослужителя виступала самоосвіта, яке досягалося шляхом старанного читання різних божественних писань. Відзначимо, що використання такого засобу, як самоосвіта, давало людині можливість мати більшу перевагу над іншими. Лише така людина, яка послідовно осягала духовно-моральні істини, отримувала серед народу безперечний авторитет, поважне ставлення як до філософів, які вважалися премудрими. Також самоосвіта надавала можливість надалі займати вищі церковні посади.

Історія виникнення й розвитку духовних шкіл, зв'язки між українськими та російськими духовними школами до реформи 1808 року, а також сутність виховного процесу детально розкриваються в монографії професора Казанської духовної академії П. Знаменського, який був сучасником досліджуваного нами періоду (1834–1917) [3]. Фрагменти опису діяльності духовних шкіл знаходимо і в роботах К. Добронравіна. Розкриваючи діяльність духовних шкіл, які були розташовані на землях сучасної України, К. Добронравін вказував на те, що між учнями католицьких і православних шкіл була відкрита неприязнь, яка виливалася у фізичне насильство, образи, пошкодження майна. «Одного разу католицькі школярі стали ловити і бити православних вихованців львівської школи і забирати в бідних зібрану ними милостиню; іншим разом вони понівечили багатьох учнів цієї школи, перебили вікна і перервали книги» [1, с. 56]. Ми вважаємо, що цей та інші випадки були результатом формування взаємної нетерпимості і неприйняття між учнями різних конфесій.

Виховання учнів у діяльності духовних шкіл наприкінці ХІХ століття у роботах відомих педагогів часто залишається за межами інтересу й глибоко не осмислюється. Існують випадки, коли ці освітні заклади залишаються осторонь і в сучасних дослідженнях. Так, у деяких дослідженнях про виховний процес у цих школах майже не йдеться, а сучасні дослідники обмежуються лише переліком кількості духовних шкіл, які існували наприкінці ХІХ століття. Зокрема, у навчальному посібнику «Лекції з історії педагогіки (ХІХ – початок ХХ століття) вказується серед переліку освітніх закладів, що наприкінці ХІХ століття в Україні існувало 29 духовних шкіл, 9 духовних семінарій; увагу дослідників прикуто до системи середньої освіти, її навчальним планам і програмам, а також навчальним предметам (закон Божий, російська мова із церковнослов'янською, логіка, латинська і грецька мови, математика із фізикою, математична географія і коротке природознавство, географія, історія, французька або німецька мова, чистописання) [4, с. 45].

Підкреслимо, що в духовних школах окресленого періоду навчалися в основному діти духовенства, які були обмежені в отриманні вищої освіти поза своєї спільноти. Зазначимо, що особливістю духовних шкіл була їх

закритість від суспільства, хоча вихованці духовних шкіл проводили заняття з різними дітьми в їхніх сім'ях. Крім духовних училищ і семінарій були ще й спеціальні школи для дітей, яких в силу їх обмежених здатностей до навчання готували до причетчеських посад (дячки, читці, псаломщики, паламарі), і лише іноді до священства. Викладали в духовних школах люди, які мали духовний сан, – духовна інтелігенція (викладачі семінарій, випускники духовних академій, місіонери, редактори й співробітники органів церковного друку, члени консисторій, освічені священники міських і сільських парафій).

Завдання, які стояли перед ними, охоплювали не тільки релігійну освіту, а й виховання на основі християнських істин, формування національно-релігійної ідентичності. Зазначимо, що ці завдання істотно розходилися з завданнями світських культуртрегерів, які в основі освіти бачили лише повідомлення народу точних знань, а метою – прискорення модернізації, залучення до цінностей західної культури. Вважаємо, що така різниця між світською і духовною культуртрегерською діяльністю була найбільш істотною, що призводило у подальшому до того, що в освітній та культурній роботі в суспільстві існували великі розбіжності. В руслі нашого дослідження вважаємо за доцільне звернути увагу на роботу В. О. Тарасової «Вища духовна школа в Росії наприкінці XIX – початку XX століття: історія імператорських православних духовних академій». Зокрема, автор звертає увагу на організаційні принципи діяльності духовних семінарій, виховний процес в духовних школах, а також вказує на недоліки виховної роботи з учнями в духовних школах, які спостерігалися в цей історичний період. Вважалося, що до студентів в духовних школах (кращих учнів на той час у духовних школах називали студентами) мала б приділятися особлива увага, так як вони не можуть бути вільні від відповідальності перед громадянським і церковним судом. Однак при цьому до них, як і до всякого члена суспільства, який не підпадає до здійснення політичних і церковних злочинів, балова оцінка моральності не може бути застосовна. Розуміючи важливість виховного процесу, його необхідність для морального розвитку всього суспільства, викладачами того часу пропонувалося збільшити число лекцій по Святому Письму, зосередити увагу студентів не на самій науці, а на літературі предмета, на вивченні християнських першоджерел, а не на «комбінуванні і плагіатуванні вчених» [9, с. 336]. Також В. О. Тарасова відзначала і факт організації в 1881 році Товариства поширення релігійно-моральної освіти в дусі Православної Церкви, яким керував священник Ф. Н. Орнатській (1868–1918), настоятель Казанського Собору.

Зазначимо, що у розглянутій нами період активну роль в справі виховання в духовних школах грали і Православні братства, про що свідчать історичні дослідження [10, с. 15]. Коло занять братств було досить широке, що давало організаторам можливість надати суттєву допомогу в

справі духовно-морального виховання. Так, В. Трофіменко вказував: «...Представники духовного стану не були виробниками ресурсів, вони цілком залежали від щедрості своєї пастви. Селяни, котрі володіли обмеженою ресурсною базою, розглядали священників і церковнослужителів як осіб, що живуть на нетрудові доходи і, крім того, мають великі земельні наділи, які вони були не в змозі обробити. Таким чином, священники були змушені об'єднуватися з метою станової взаємодопомоги, зокрема – для навчання своїх дітей. З цієї потреби вийшла ідея створення братства святого Іоанна Богослова при Архангельської духовної консисторії. Метою цього товариства, створеного в 1882 р., була «соціальна виплата бідним учням семінарії» [10, с. 16]. Крім матеріальної допомоги для осіб, які навчаються в духовних школах і семінаріях, братства постачали навчальні посібники та книжки. Примітним в історії братств було й те, що в числі їх членів були не тільки представники духовенства, але також купці й чиновники, що дещо стримувало появу негативних наслідків замкнутості духовних шкіл від соціуму. І оскільки братства реалізовувалися в багатьох сферах релігійного життя – книговидавництві, місіонерстві, благодійності, просвітництві, то регулярне видання спеціальних листівок релігійно-морального змісту (наприклад, «Про молитву», «Про милостині» та ін.) також мало особливе значення у вихованні. Кількість таких листків, як вказувалося в дослідженні В. Тарасової, було досить великим – від 5000 до 10000 примірників [9, с. 113].

Щодо істотних недоліків у виховній роботі в духовних школах В. Тарасова відзначала відсутність високоморальної поведінки з боку самих інспекторів, які повинні були займатися виховним процесом: «Інспектор у більшості випадків виявлявся далеко не на висоті свого покликання, був дріб'язковий і прискіпливий до студентів. Серед проступків студентів називалися нетверезість, ухилення від щоденних молитов, несправне відвідування лекцій, відлучки з гуртожитку» [9, с. 40].

Також відзначимо і існує на той момент моральне середовище суспільства, зміну цінностей та переоцінку моральних якостей, що в справі виховання учнівської молоді не могло сприяти духовно-моральному зростанню особистості, формуванню національно-релігійної ідентичності. Так, в роботі К. Добронравіна вказується, що в цей історичний період, як і раніше, в минулі часи, боротьба світла з темрявою, істини з неправдою тривала як і раніше. Підтверджуючи важливий вплив просвіти на народну освіту (відкриття училищ і шкіл, поліпшення методів викладання різних наук, поява різноманітних книг і журналів), автор висловлював глибоке співчуття про те, що «при такій прекрасній напруженій діяльності не рідко егоїстичні, передові натури, ґрунтуючись на авторитеті одного свого розуму, хочуть за допомогою його одного вирішити все, навіть те, що перевищує сили його, і мало звертають уваги на той істинний Світ, Хто просвічує кожну людину, і Який у власному розумінні є шлях, істина і

живіт» [1, с. 296]. Наголошуючи на ролі гуманності, яка хотіла б одними заходами лагідності і любові знищити безпорядки і навести порядок у всіх сферах життєдіяльності (у сімейному житті, у суспільному житті, у навчанні), автор вказував, що в справі виховання важливо те, що «...природа людська глибоко зіпсована, і що сама добрість Божа примушена ... діяти на неї не тільки засобами лагідності, але й засобами суворості» [1, с. 296–297].

Підвести підсумок нашого дослідження можна на появі нової тенденції в історичному етапі щодо діяльності духовних шкіл на початку ХХ століття. Істориками відзначається, що, починаючи з 1918 року, багато з храмів були закриті, а різні види діяльності священнослужителів, в тому числі і соціальна, і освітня, зустрічали відкрити протидію з боку нової влади і громадян, що в 1923 році організували «Союз безбожників», а вже в 1925 – «Союз войовничих безбожників» [11; 5, с. 188]. Це дозволяє нам зробити висновок про те, що система державного управління на початку ХХ століття вирішила надати протидію тим людям, у яких був сформований християнський тип світогляду, і замість цього виховати нову людину, яка відкрито і люто заперечує релігійну духовність і моральність, нетерпиму до основної цінності демократичного суспільства – свободи віросповідання.

Аналіз виховної діяльності в духовних школах наприкінці ХІХ – початку ХХ століття дозволяє виокремити як позитивні, так і негативні сторони. До позитивних ми можемо віднести загальну мету та спрямованість виховної роботи в духовних школах – залучення православних громадських організацій до процесу виховання на засадах християнської моралі, формування національно-релігійної ідентичності, розвиток авторитету, відповідальності, вимогливості до підвищення власного рівня духовності, а також духовної просвіти оточуючих, дітей із різних сімей, і навіть тих, хто вважався не здатним до набуття знань, що, на нашу думку, сприяло формуванню християнського світогляду учнів, їх духовності, моральних якостей. До недоліків виховної роботи в духовних школах означеного періоду, на нашу думку, відноситься наступне: формування взаємної неприязні між учнями, що навчалися у духовних школах різних конфесій; закритість духовних шкіл від суспільства; недостатня кількість занять із викладачами, які б мали розкривати разом із учнями вивчати християнські першоджерела; відсутність високоморальної поведінки інспекторів та передових діячів науки, їх нездатність активно впливати на рівень вихованості учнів власним прикладом тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Добронравин К. Очерк истории Русской церкви, от начала христианства в России до настоящего времени (1860 года) / Свящ. Константин Добронравин (законоучитель 3-й Санкт-

- Петербургской гимназии). – СПб. : Тип. духовного журнала «Странникъ», 1863. – 308 + 130 + [VI].
2. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / гол. ред. О. С. Мельничук. – К. : Вид-во «Наукова думка». – Т. 2. – Д – КОПЦІ. – 1985. – 590 с.
 3. Знаменский П. В. Духовные школы в России до реформы 1808 года / П. В. Знаменский. – Казань : Тип. Имп. ун-та, 1881. – 808 с.
 4. Лях Г. Р. Лекції з історії педагогіки України (XIX – початок XX сторіччя) : навч. пос. / Галина Романівна Лях, Марія Сергіївна Рижкова ; за заг. ред. В. І. Сипченка. – Слов'янськ : СДПУ, 2011. – 115 с.
 5. Ратьковский И. С. История России: XX век / Ратьковский И. С., Ходяков М. В. – СПб. : Изд-во «Питер», 2005. – 459 с., ил.
 6. Рягузов С. С. Общественно-политическая деятельность Православного приходского духовенства Европейского Севера в конце XIX – начале XX века : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. истор. наук / Сергей Сергеевич Рягузов. – Архангельск : ПГУ, 2009. – 24 с.
 7. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2 т. / сост. Д. Г. Гринчишин та ін. – Київ : «Наукова думка», 1977. – Т. 1. – А-М. – 1977. – 634 с.
 8. Соціологія : словник термінів і понять. – К. : Кондор, 2006. – 372 с.
 9. Тарасова В. А. Высшая духовная школа в России в конце XIX – начала XX века: история императорских православных духовных академий / Валентина Александровна Тарасова. – М. : Новый хронограф, 2005. – 568 с.
 10. Трофименко В. Г. Возникновение и деятельность православных церковных братств на Европейском Севере России в 1864–1918 гг. : автореф. дис. на соискан. учен. степ. канд. ист. наук / В. Г. Трофименко. – Архангельск : [б. и.], 2010. – 25 с.
 11. Федотов А. А. Ивановская епархия Русской православной церкви в 1918–1998 гг: внутрицерковная жизнь и взаимоотношения с государством / Алексей Александрович Федотов. – [2. изд., испр.]. – Иваново : Ивановский государственный университет, 1999. – 150 с.